

PAULINA LEGUTKO-KOBUS

Szkoła Główna Handlowa w Warszawie

DZIEDZICTWO KULTUROWE JAKO CZYNNIK ROZWOJU I SPECJALIZACJI REGIONÓW

Abstract: Cultural Heritage as a Factor in Development and Specialization of Regions.

Cultural heritage is an endogenous factor of development, which is gaining importance in the process of local and regional development. Heritage, which is read and reinterpreted nowadays, builds identity, affects social capital and allows social and economic development. The article analyzes the understanding (defining) of heritage and its impact on development. Based on the survey results it shows what is the attitude of the population (Poles and Norwegians) to cultural heritage. Finally, for a selected region (Lodz Voivodeship), it analyzes approach to heritage in the development strategy and the process of determination of the region's specialization.

Keywords: Heritage, regional development, specialization of region.

Wprowadzenie

Przyjęta w 2010 r. Strategia *Europa 2020 – Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu* wskazała trzy podstawowe priorytety rozwojowe, a mianowicie: wzrost inteligentny, (czyli oparty na wiedzy i innowacjach), wzrost zrównoważony (transformacja w kierunku gospodarki konkurencyjnej i niskoemisyjnej, efektywnie korzystającej z zasobów) oraz wzrost sprzyjający włączeniu społecznemu, (czyli wspieranie gospodarki charakteryzującej się wysokim poziomem zatrudnienia i zapewniającej spójność gospodarczą, społeczną i terytorialną). Operacjonalizacja zapisów *Strategii Europa 2020* odbywa się przez opracowanie i wdrażanie strategii rozwoju regionów, określenie specjalizacji regionów, w tym inteligentnych specjalizacji. W założeniu te specjalizacje regionalne, w tym inteligentne, mają prowadzić do rozwoju społeczno-gospodarczego i budowania przewag konkurencyjnych regionów.

Rozwój regionalny możemy zdefiniować jako proces wszelkich (pozytywnych) zmian (ilościowych i jakościowych), jakie obserwujemy w systemie: społecznym, gospodarczym i przyrodniczym [Kosiedowski 2008, s. 232]. Rozwój, będąc wypadkową umiejętnego wykorzystania atutów i szans oraz przewycięzania barier i unikania

zagrożeń, oznacza adaptację, ale też kreatywność [porównaj Hausner 2008, s. 391 i nast.]. Wpływ na rozwój społeczno-gospodarczy regionu wywierają właściwości, składniki regionu, nazywane czynnikami rozwoju [Churski 2008, s. 33]. W zależności od przyjmowanych teorii rozwoju regionalnego, czynniki te są w różny sposób klasyfikowane¹. Najczęściej za Kosiedowskim [2008, s. 234-235] można je grupować według aspektów rozwoju (czyli składowych ładu zintegrowanego) na: czynniki ekonomiczne, społeczne, techniczne i technologiczne oraz czynniki ekologiczne. W literaturze można wskazać także podejście do czynników rozwoju, jako kapitałów rozwoju zrównoważonego regionu wyróżniając kapitał: ludzki, społeczno-instytucjonalny, ekonomiczny i naturalny [Malik 2011; Malik, Bedrunka 2015, s. 47-48].

Jeszcze inny podział czynników rozwoju proponuje Brdulak [2011] który wyróżnia:

- czynniki twarde (wymierne, rzeczywiste i mierzalne), związane z położeniem geograficznym i infrastrukturą;
- czynniki miękkie (trudno mierzalne), do których zaliczamy: kreatywność, przedsiębiorczość, innowacyjność, klimat dla przedsiębiorczości, aktywność obywatelską, jakość środowiska zarówno antropogenicznego, jak i naturalnego, ofertę rekreacyjno-wypoczynkową, zaangażowanie, różnorodność i jakość działań w dziedzinie kultury, poczucie identyfikacji społeczności z miejscem zamieszkania, oparte na przesłankach kulturowych oraz tradycji historycznej.

W podejmowanym w opracowaniu temacie istotne jest także rozróżnienie czynników wewnętrznych (endogeniczne) i zewnętrznych (egzogeniczne). Współcześnie w dyskursie naukowym dotyczącym rozwoju podkreśla się znaczenie czynników endogenicznych (atutów i sił wewnętrznych rozwoju związanych z danym regionem, czy terytorium), które pozwalają na uchwycenie specyfiki i odmienności. Zyskują na znaczeniu także czynniki miękkie (nazywane czynnikami nowoczesnymi), takie jak kapitał społeczny, tożsamość regionalna, wspólne wzorce zachowań i tradycja. Jednym z kluczowych endogenicznych czynników rozwoju determinujących specyfikę i *swoistość* regionów jest dziedzictwo kulturowe.

Wychodząc z tych przesłanek w pracy dokonano analizy *dziedzictwa kulturowego* i jego wpływu na rozwój, w tym ekonomiczny. Wskazano, jakie jest społeczne postrzeganie dziedzictwa oraz jak może być ono ujmowane w polityce rozwoju regionu, w tym w określaniu potencjałów rozwojowych i specjalizacji.

1. Jak zdefiniować dziedzictwo kulturowe

Dziedzictwo to dobra kultury, nauki i sztuki pozostawione przez poprzednie pokolenia [Słownik języka polskiego, PWN]. W literaturze przedmiotu trudno znaleźć jedną, przyjętą definicję dziedzictwa, gdyż jak podkreśla Batyk jest to pojęcie trudne

¹ Przegląd różnych klasyfikacji czynników rozwoju można odnaleźć m.in. w: [Nazareczuk 2013, s. 20-53].

do jednoznacznego zdefiniowania, zależy bowiem od tego, w jaki sposób kto pojmują kulturę [Batyk 2010, s. 36]. Należy podkreślić, że na dziedzictwo kulturowe składają się wytwory dawne (poprzednich pokoleń), ale jest to produkt teraźniejszości, gdyż jest odczytywany (interpretowany) współcześnie, stając się współczesnym konstruktem społecznym, przypisywanym wciąż nowym zjawiskom z przeszłości [Kobyliński 2011, s. 22]. Jak podkreśla się w geografii humanistycznej dziedzictwo kulturowe to przede wszystkim relacje (kulturowe, tożsamościowe, społeczne i ekonomiczne) człowieka z miejscem, w którym funkcjonuje [Góral 2014, s. 278]. Dziedzictwo kulturowe zawiera w sobie bogactwo elementów, możemy więc w nim wyróżnić:

- Dziedzictwo materialne, obejmujące *zabytki, materialne świadectwa przeszłości oraz wytwory natury*. W skład dziedzictwa materialnego wchodzi: zabytki nieruchome, zabytki ruchome, muzea i muzealia, archiwalia i zasób biblioteczny oraz krajobraz kulturowy.
- Dziedzictwo niematerialne, czyli *zwyczaje, przekaz ustny, wiedza i umiejętności oraz związane z nimi przedmioty i przestrzeń kulturowa, które są uznane za część własnego dziedzictwa przez daną wspólnotę, grupę lub jednostki* [Konwencja UNESCO 2003].

Na niematerialne dziedzictwo składa się więc: tradycja i przekazy ustne, w tym język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sztuki widowiskowe i tradycje muzyczne, praktyki społeczno-kulturowe, wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata, a także wiedza i umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym².

Co istotne, w kontekście poruszanego tematu, dziedzictwo ma swoich depozytariuszy, czyli osoby należące lub wywodzące się ze społeczności, w której dany element niematerialnego dziedzictwa kulturowego jest przekazywany z pokolenia na pokolenie. Dzięki temu przekazowi, osoby te posiadają wiedzę, umiejętności i znajomość znaczeń związanych z tym elementem dziedzictwa [*Krajowa lista...*]. Za depozytariuszy dziedzictwa uznaje się także palcówki kultury, biblioteki, muzea z ich misją poznawania i objaśniania przeszłości oraz informowania i edukowania [Sobczyk 2014, s. 303]. Depozytariusze odpowiadają więc przed przyszłymi pokoleniami za przekazanie dziedzictwa, a współcześnie (re)interpretują dziedzictwo w procesach rozwoju. Oprócz depozytariuszy, mówiąc o dziedzictwie kulturowym warto zwrócić uwagę także na interesariuszy dziedzictwa, tak wewnętrznych (osoby/organizacje bezpośrednio wpływające na funkcjonowanie obiektów dziedzictwa), jak i zewnętrznych, czyli pośrednio odnoszących korzyści z dziedzictwa (mogą to być instytucje, lokalne władze, media, przedsiębiorcy) [por: Góral 2014, s. 280-281]. Podział ten, w przypadku dziedzictwa, nie jest rozłączny, będąc bowiem depozytariuszem dziedzictwa jednocześnie jesteśmy jego interesariuszem – wewnętrznym lub zewnętrznym.

---

² Tak zdefiniował je, uwzględniając specyfikę Polski, działający przy Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego Zespół ds. Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego, [http://niematerialne.nid.pl/Dziedzictwo_niematerialne/, data dostępu 2016-02-17].

2. Dziedzictwo a rozwój społeczno-gospodarczy

Dziedzictwo kulturowe, zarówno materialne jak niematerialne, staje się coraz częściej przedmiotem zainteresowania nauk związanych z rozwojem regionalnym i lokalnym, podkreśla się jego wpływ na kształtowanie kapitału społecznego, budowania tożsamości miejsca (terytorium) oraz na bezpośredni i pośredni wpływ na rozwój ekonomiczny. Dziedzictwo jest nośnikiem wielu, łączących się i przenikających wartości ekonomicznych i pozaekonomicznych (historycznych, naukowych, artystycznych, społecznych, w tym integracyjnych oraz edukacyjnych i gospodarczych). Można także zaobserwować, że współcześnie dziedzictwo nie jest już postrzegane jako ewentualne zarzewie konfliktów społecznych, ale jako potencjał i katalizator procesów rozwojowych [Hełpa-Liszkowska 2013].

Dziedzictwo ma określony potencjał rozwojowy, który wynika z jego wartości przypisywanych mu przez depozytariuszy i interesariuszy. Dlatego też współcześnie dziedzictwo postrzegane jest jako: podstawa przedsiębiorczości lokalnej, obszar innowacji, czynnik konkurencyjności, wreszcie produkt rynkowy, który zaspokaja różnorodne potrzeby ludzi i wpływa na jakość życia. Z ekonomicznego punktu widzenia, za Murzyn-Kupisz [2010] należy wskazać, że dziedzictwo jest źródłem wartości pozaużytkowych i użytkowych. Wartości pozaużytkowe określa się zarówno dla pojedynczych osób, jak i społeczności, przez nadanie wagi, znaczenia, cenności (nawet jeśli nie są one nabywane i nie podlegają konsumpcji). Te wartości dziedzictwa bardzo ściśle wiążą się z ideą rozwoju zrównoważonego, podkreślając etyczny i cywilizacyjny kontekst zachowania dziedzictwa dla przyszłych pokoleń (odniesienie do zasady sprawiedliwości międzygeneracyjnej). Do wartości pozaużytkowych dziedzictwa zaliczamy:

- sam fakt istnienia, dotyczy to szczególnie obiektów, miejsc, z którymi się identyfikujemy, które określają naszą tożsamość, są ważne dla współczesnego pokolenia, ale jednocześnie ich zachowanie (np. jako miejsc tworzenia tożsamości i państwowości) jest ważne również dla przyszłych pokoleń;
- wartość opcyjną, czyli zachowanie możliwości czerpania wartości użytkowej z dziedzictwa w bliżej nieokreślonej przyszłości;
- wartość spuścizny, czyli wpisanie się w kontekst spuścizny cywilizacyjnej (także międzynarodowej), pozostawienie spuścizny kulturowej przyszłym pokoleniom.

Druża grupa wartości ekonomicznych dziedzictwa, czyli wartości użytkowe, dotyczy wszystkich dóbr i usług, jakie generuje dziedzictwo. Najczęściej ten rodzaj wartości wyrażony jest ceną (np. cena biletu wstępu, zakupu np. dzieła sztuki, produktu kulinarnego wykonanego według tradycyjnej receptury, nieruchomości, cena noclegu itp.).

Ekonomiczne oddziaływanie dziedzictwa związane jest z sektorem i branżami dziedzictwa kulturowego i ich bezpośrednim oddziaływaniem na rozwój gospodarczy,

a także z oddziaływaniem mnożnikowym i inspirowaniem działań przedsiębiorczych, co w sposób syntetyczny przedstawia tab. 1.

Tabela 1

Dziedzictwo jako stymulator rozwoju gospodarczego

Sektor dziedzictwa kulturowego (zawiera wszystkie działalności gospodarcze, których powstanie, przetwarzanie i rozwój zależy od zasobu dziedzictwa)	Branże sektora dziedzictwa kulturowego* (wyodrębnione działalności z sektorów i branż, dla których warunkiem koniecznym istnienia i rozwoju jest dziedzictwo) Dziedzictwo bezpośrednio generujące działalność gospodarczą	Obserwowane efekty mnożnikowe i inspiracje (w działalności gospodarczej) Pośrednie oddziaływanie dziedzictwa
	Turystyka kulturowa (turystyka dziedzictwa) - podróżowanie i odwiedzanie miejsc w celu odkrywania dziedzictwa, tj. szlaki kulturowe, obiekty zabytkowe, galerie i muzea, skanseny, założenia parkowe i ogrodowe, stanowiska archeologiczne, pola bitew, dziedzictwo przemysłowe; - odwiedzanie hoteli w obiektach zabytkowych, obiektów gastronomii tradycyjnej; - działalność pilotów wycieczek i przewodników turystycznych; - działalność w zakresie informacji turystycznej.	Turystyka
	Branża kreatywna dziedzictwa kulturowego - działalność filmowa (filmy historyczne, podróżnicze); - działalność wydawnicza (katalogi muzealne, plakaty, informatory instytucji ochrony dziedzictwa); - branża muzyczna (zespoły folklorystyczne, muzyka dawna); - fotografia (zdjęcia archeologiczne, panoramy, zdjęcia miejsc zabytkowych); - IT (bazy danych, e-muzea, strony internetowe muzeów, geoportale, digitalizacja zasobów dziedzictwa); - organizacja targów; - branża praw własności: dochody generowane ze sprzedaży i wykorzystania receptur, patentów, nazw tradycyjnych i regionalnych.	Przemysły kreatywne
	Rynek nieruchomości zabytkowych - kupno, sprzedaż i wynajem nieruchomości, - zarządzanie nieruchomościami własnymi lub dzierżawionymi.	Nieruchomości
	Tradycyjne rzemiosła - działalność tradycyjnych zawodów (bednarza, szewca, kowala, piekarza); - tradycyjne wyroby tekstylne; - produkcja skór; - rękodzieło; - wikliniarstwo.	Rzemiosło

Sektor dziedzictwa kulturowego (zawiera wszystkie działalności gospodarcze, których powstanie, przetwarzanie i rozwój zależy od zasobu dziedzictwa)	Tradycyjne uprawy - tradycyjne uprawy np. tradycyjne winnice; - tradycyjne rasy i metody chowu i hodowli zwierząt; - tradycyjne lekarstwa; - serowarstwo; - spożywcze produkty regionalne.	Rolnictwo
	Popularyzacja, informacja, edukacja dziedzictwa kulturowego - działalność edukacyjna: lekcje, warsztaty muzealne, dni dziedzictwa, nauczanie tradycyjnych zawodów; - edukacja artystyczna; - działalność rozrywkowa oparta na dziedzictwie: rekonstrukcje historyczne, festiwale, kiermasze; - działalność podmiotów państwowych, prywatnych oraz stowarzyszeń na rzecz popularyzacji dziedzictwa.	Edukacja
	Rynek sztuki i antyków - sprzedaż i kupno materialnych elementów dziedzictwa na rynku; - działalność podmiotów prywatnych (cele kolekcjonerskie, inwestycyjne) oraz publicznych (muzea, galerie).	Handel
	Branża ochrony dziedzictwa kulturowego - działalność instytucji związanych z ochroną dziedzictwa; - prace konserwatorskie i archeologiczne (wszystkie elementy); - prowadzenie prac badawczych, ratowniczych i naukowych; - realizacja projektów budowlanych związanych z odnawianiem nieruchomości zabytkowych wraz z innymi robotami i pracami przy zabytkowych obiektach ruchomych i nieruchomych.	Kultura

* jest to katalog otwarty.

Źródło: [Kozioł *et al.* 2013, s. 47-49].

Za Hełpa-Liszkowską [2013] można wskazać, że do najbardziej popularnych form przedsiębiorczego wykorzystywania dziedzictwa jako czynnika rozwoju możemy zaliczyć: turystykę, produkty tradycyjne, wioski tematyczne³, produkty lokalne (w tym szczególnie kulinarne). Jak wynika z zestawionych przykładowych działalności w ramach branż dziedzictwa (tab. 1) wykorzystanie dziedzictwa dla rozwoju społeczno-gospodarczego może być bardzo różnorodne, obejmując szerokie spektrum działalności gospodarczej, a połączenie tradycji (miejsc, produktów, umiejętności, zawodów) z nowatorstwem sprawia, że powstają innowacyjne produkty i usługi.

³ Wioski tematyczne, to jeden ze sposobów poszukiwania własnej ścieżki rozwoju lokalnego. Są to wsie, których rozwój podporządkowany został kluczowemu kierunkowi (pomysłowi, tematowi przewodniemu). Takie podejście do procesu rozwoju sprawia, że dana wieś staje się rozpoznawalna, a z czasem wyróżnia się poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego. Do najbardziej znanych wiosek tematycznych w Polsce należy Wioska Hobbitów w Sierakowie Sławieńskim [Idziak 2008].

3. Społeczne postrzeganie dziedzictwa w świetle wyników badań ankietowych⁴

Wartość dziedzictwa w dużej mierze zależy od tego kto dokonuje jego wartościowania (oceny) oraz, w jakim celu jest ona dokonywana. Wykorzystanie dziedzictwa jako czynnika rozwojowego zależy od umiejętności zarządzania tym zasobem (jest to głównie zadanie władz lokalnych i regionalnych) oraz od świadomości, wiedzy i nastawienia depozytariuszy i interesariuszy dziedzictwa. W takim ujęciu dziedzictwo i kapitał społeczny są ze sobą powiązane sprzężeniem zwrotnym, tzn. dziedzictwo pomaga budować i wzmacniać kapitał społeczny, a społeczności charakteryzujące się wysokim wskaźnikiem kapitału społecznego utożsamiają się z terytorium (miejscem) zamieszkania i częściej postrzegają dziedzictwo, jako istotny czynnik rozwoju. W tab. 2. zestawiono wyniki badania ankietowego obrazującego stosunek do dziedzictwa kulturowego Polaków i Norwegów.

Tabela 2

Analiza porównawcza społecznego postrzegania dziedzictwa w Polsce i w Norwegii – wybrane aspekty

Treść pytania	Uzyskane wyniki	
	Polska	Norwegia
W jakim stopniu ważne jest dla Pani/Pana dziedzictwo kulturowe?	86% odpowiedziało bardzo ważne i raczej ważne	84,4% odpowiedziało bardzo ważne i raczej ważne
W jakim stopniu ważne jest dziedzictwo kulturowe dla społeczności, w której Pani/Pan mieszka?	78,2% odpowiedziało bardzo ważne i raczej ważne	81,2% odpowiedziało bardzo ważne i raczej ważne
Na ile zgadza się Pan(i) ze stwierdzeniem, że dziedzictwo kulturowe jest wartościowe, ponieważ sprawia, że miejsce zamieszkania może być wyjątkowe	89,7% odpowiedziało zdecydowanie się zgadzam i raczej się zgadzam	93,8% odpowiedziało zdecydowanie się zgadzam i raczej się zgadzam
Czy zgadza się Pani/Pan z następującymi stwierdzeniami rozwijającymi początek zadania: dziedzictwo kulturowe jest wartościowe, ponieważ: jest ważnym źródłem wiedzy	90,3% odpowiedziało zdecydowanie się zgadzam i raczej się zgadzam	91,6% odpowiedziało zdecydowanie się zgadzam i raczej się zgadzam

⁴ Ta część tekstu powstała z wykorzystaniem wyników badań społecznych, jakie zostały przeprowadzone w czerwcu 2015 r. na reprezentatywnej próbie badawczej w Polsce i w Norwegii, w ramach projektu DoM – Dziedzictwo obok Mnie. Wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczności lokalnych. Projekt był realizowany przez Narodowy Instytut Dziedzictwa oraz Riksantikvaren.

Czy zgadza się Pani/Pan z następującymi stwierdzeniami rozwijającymi początek zadania: dziedzictwo kulturowe jest wartościowe, ponieważ: może dać możliwość rekreacji, odpoczynku	86,4% odpowiedziało zdecydowanie się zgadzam i raczej się zgadzam	87,6% odpowiedziało zdecydowanie się zgadzam i raczej się zgadzam
Czy zgadza się Pani/Pan z następującymi stwierdzeniami rozwijającymi początek zadania: dziedzictwo kulturowe jest wartościowe, ponieważ: jest świadectwem naszej historii, które powinniśmy przekazać przyszłym pokoleniom	91,3% odpowiedziało zdecydowanie się zgadzam i raczej się zgadzam	93,6% odpowiedziało zdecydowanie się zgadzam i raczej się zgadzam
Na ile zgadza się Pani/Pan ze stwierdzeniem: „Dziedzictwo kulturowe może mieć wymiar ekonomiczny w mojej społeczności lokalnej, tzn. być źródłem dochodów, tworzyć nowe miejsca pracy, być podstawą do tworzenia produktów i usług, działalności komercyjnej”	73,4% odpowiedziało zdecydowanie się zgadzam i raczej się zgadzam	94,7% odpowiedziało zdecydowanie się zgadzam i raczej się zgadzam
Czy czuje się Pani/Pan związana/-y z jakimś miejscem historycznym/zabytkiem, który jest w Pani/Pana okolicy?	45,9% odpowiedziało zdecydowanie tak i raczej tak	71,4% odpowiedziało zdecydowanie tak i raczej tak

Źródło: Zestawienie na podstawie prezentacji wyników badań społecznych w Narodowym Instytucie Dziedzictwa, 23 lipca 2015 r.

Analiza wyników badań (zob. tab. 2) pozwala na stwierdzenie, że społeczeństwo, zarówno polskie, jak i norweskie, dziedzictwo kulturowe uznaje za ważny czynnik, który wpływa na atrakcyjność miejsca zamieszkania, daje możliwość rekreacji i odpoczynku (czyli wpływa na jakość życia), jest ważnym źródłem wiedzy i świadectwem historii (wartość spuścizny). To co zdecydowanie różni Polaków i Norwegów, to podejście do ekonomicznego wymiaru dziedzictwa (o 21,3 pp. na korzyść Norwegów) oraz tożsamości lokalnej opartej na dziedzictwie (o 25,5 pp. na korzyść Norwegów). Należy przypuszczać, że na taki wynik badań ma wpływ różnica w poziomie kapitału społecznego⁵, a przede wszystkim angażowanie się w działalność społeczną (w tym wolontariat) na rzecz dziedzictwa. Wydaje się także, że na postrzeganie dziedzictwa przez Polaków, przede wszystkim w kategoriach pozaużytkowych, jako nośnika tradycji i historii, wpływa także wieloletnie podejście do dziedzictwa w duchu ochrony zabytków (podejście ściśle konserwatorskie) a nie jak do zasobu, którym należy zarządzać i aktywnie wykorzystywać go w procesach rozwojowych (co nie pozostaje w sprzeczności z ochroną zabytków i opieką nad zabytkami).

⁵ Według *Europejskiego sondażu społecznego* poziom zaufania społecznego w 2014 r., (utożsamianego często z kapitałem społecznym lub stanowiącym jego ważną składową) w Norwegi wynosił 19,7 (2. pozycja w rankingu), zaś w Polsce 12,8 (4. pozycja od końca w rankingu).

4. Od potencjałów rozwojowych do specjalizacji regionów – przykład dziedzictwa kulturowego

Współcześnie za Klasikiem [2013 s. 45] możemy przyjąć, że polityka rozwoju regionu obejmuje cztery obszary tematyczne, traktujące region jako:

- terytorium ze swoim dziedzictwem przyrodniczym i kulturowym;
- społeczność z kapitałem ludzkim i społecznym, obejmującą także kapitał złożony czyli kreatywny i przedsiębiorczy;
- sieć instytucji, połączeń i przepływów;
- strukturę aktywności (złożoną z branż o różnym poziomie zaawansowania technologicznego oraz branż kreatywnych) wyrastającą z wiedzy, badań oraz twórczości i kultury.

Przejście od klasycznego ujęcia specjalizacji, rozumianej jako angażowanie się w wybrane branże do specjalizacji inteligentnych, rozumianych jako proces dochodzenia do wykorzystania (skutecznego i efektywnego) endogenicznego potencjału regionu, wymaga tworzenia sieci współpracy i powiązań między różnymi podmiotami (ze sfery publicznej i prywatnej działającymi w regionie) [*Badanie potencjałów...* 2014]. Jak podkreśla Klasik [2013, s. 48] obszary (poła) inteligentnych specjalizacji polskich regionów w coraz większym zakresie będą związane z gospodarką kreatywną (czerpiącą z dziedzictwa), w tym kultury i twórczości.

Punktem wyjścia do określenia specjalizacji regionalnych jest potencjał rozwojowy, utożsamiany także z mocnymi stronami regionu. Jest to cecha lub zespół cech, który w danym czasie decyduje lub może decydować w przyszłości o możliwościach, kierunkach i charakterze rozwoju danego regionu. Można zatem utożsamiać potencjał z cechami, które już dziś stanowią o sile i dynamice rozwoju, ale także z cechami wymagającymi wsparcia, aby w przyszłości umożliwić osiągnięcie oczekiwanego stanu rozwoju [Dziemianowicz *et al.* 2014, s. 7-8]. Potencjał rozwojowy może być więc także niepełnowartościowy, jeśli jest potencjałem utraconym (trwale lub nietrwale) albo uśpionym, jeśli wykorzystywany jest w sposób niepełny i nieefektywny. W polityce rozwoju regionów należy skupiać się na pobudzaniu potencjałów uśpionych, czyli przejściu od potencjałów biernych do czynnych, gdyż one w najbliższej przyszłości, po podjęciu określonej interwencji, powinny generować zadowalające efekty mnożnikowe [Węclawowicz 2005, s. 7].

Potencjały regionalne mogą być w różny sposób klasyfikowane i grupowane. Dziemianowicz *et al.* [2014] wyróżniają 5 grup potencjałów, które się wzajemnie przenikają. Należą do nich potencjały:

- demograficzno-społeczne,
- przyrodniczo-kulturowe,
- gospodarcze,
- instytucjonalne,
- przestrzenne.

W tym ujęciu potencjał przyrodniczo-kulturowy obejmuje zasoby przyrodnicze, jakość środowiska, przyrodnicze uwarunkowania rozwoju energetyki oraz dziedzictwo kulturowe (ogólne zasoby dziedzictwa kulturowego, w tym jego unikatowość, dziedzictwo poprzemysłowe, występowanie zabytków). Jest to tradycyjne ujęcie dziedzictwa kulturowego nieobejmujące jego bezpośredniego i pośredniego oddziaływania na rozwój społeczno-gospodarczy (przedstawiony we wcześniejszej części opracowania).

Wychodząc z wcześniejszych ustaleń można zatem wskazać, że dziedzictwo jest potencjałem regionalnym przenikającym wszystkie wyróżnione grupy (zob. tab. 3).

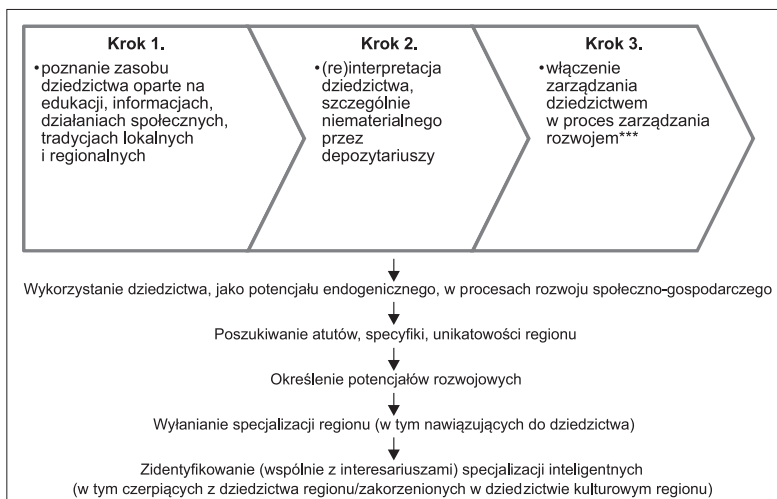
Tabela 3

Dziedzictwo kulturowe jako spoiwo potencjałów regionalnych

Dziedzictwo kulturowe	
grupy potencjałów	przenikanie/elementy wspólne
potencjały demograficzno-społeczne	– poczucie tożsamości regionalnej, – wielokulturowość, – aktywność społeczna (w tym kulturowa).
potencjały przyrodniczo-kulturowe	– zasoby przyrodnicze warunkujące rozwój szeroko rozumianej turystyki i różnorodnych form rolnictwa, – unikatowość dziedzictwa kulturowego, – zasoby materialne dziedzictwa.
potencjały gospodarcze	– specyfika działalności gospodarczej wynikająca z zasobów naturalnych, tradycji, w tym tradycji edukacji i badań, – unikatowość czynników rozwoju w skali kraju, – etos pracy, – klastry oparte na dziedzictwie.
potencjały instytucjonalne	– instytucje kultury – np. muzea, kina, teatry, filharmonie, – instytucje edukacyjne, – organizacje społeczne działające w zakresie kultury i dziedzictwa, – organizacje pozarządowe, instytucje ekonomii społecznej, lokalne grupy działania.
potencjały przestrzenne	– rewitalizacja, – przestrzeń wolnego czasu, – krajobraz przyrodniczy i kulturowy, – historycznie ukształtowane układy urbanistyczne i ruralistyczne.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: [Dziemianowicz *et al.* 2014, s. 48-50].

Kluczowe dla nowego podejścia do strategii inteligentnego rozwoju społeczno-gospodarczego regionów może się więc stać przedsiębiorcze odkrywanie i (re)interpretowanie dziedzictwa zakładające partnerstwo: nauki, technologii, kultury, biznesu i sektora publicznego (w uproszeniu prezentuje to ryc. 1).

*** Krok trzeci włączenie zarządzania dziedzictwem w proces zarządzania rozwojem, w tym współpraca z szeroko rozumianymi interesariuszami dziedzictwa: także z przedsiębiorcami, twórcami, instytucjami kultury (na podstawie modelu zarządzania partycypacyjnego).

Ryc. 1. Proces włączania dziedzictwa w politykę rozwoju i identyfikacji specjalizacji regionu

Źródło: Opracowania własne.

5. Analiza ujęcia dziedzictwa w polityce rozwoju i specjalizacjach regionu – przykład woj. łódzkiego

Do szczegółowej analizy ujmowania dziedzictwa w polityce rozwoju i specjalizacji regionu wybrano woj. łódzkie, które w skali kraju charakteryzuje wielokulturowość i unikatowe dziedzictwo przemysłowe, ale w znacznym stopniu zdegradowane. Zainteresowanie dziedzictwem jako czynnikiem rozwoju społeczno-gospodarczego jest obserwowane w Łodzi i regionie łódzkim od kilkunastu lat, co zaowocowało m.in. przeprowadzeniem udanych rewitalizacji i wygenerowaniem nowych funkcji dla zrewitalizowanych obiektów zabytkowych, stanowiących obecnie wizytówkę miasta (Manufaktura, EC-1).

Przystępując do pogłębionych badań przeanalizowano następujące dokumenty regionalne: *Strategię rozwoju województwa łódzkiego 2020*, *Badanie potencjałów i specjalizacji polskich regionów. Województwo łódzkie* oraz *Regionalną Strategię Innowacji dla Województwa Łódzkiego LORIS 2030 [RSI LORIS 2030]*.

Przeprowadzone analizy pozwalają na sformułowanie następujących wniosków i spostrzeżeń:

Po pierwsze, dziedzictwo kulturowe w polityce rozwoju regionu łódzkiego traktowane jest jako pozytywny i istotny czynnik rozwoju, na co wskazuje analiza zapisów *Strategii* (porównaj tab. 4). Wzmacnianie wykorzystania dziedzictwa w celach rozwojowych widoczne jest w turystyce na obszarach cennych przyrodniczo i kulturowo (doliny rzek), a także w łódzkim obszarze metropolitalnym (ŁOM), jako potencjał do rozwoju wzornictwa i przemysłów kreatywnych.

Tabela 4

Analiza strategii rozwoju woj. łódzkiego w kontekście ujmowania dziedzictwa kulturowego

Strategia rozwoju województwa łódzkiego 2020	
Ujęcie dziedzictwa w diagnozie	Społeczeństwo i jakość życia – w ramach kapitału społecznego wskazano rolę zabytków i dziedzictwa kulturowego w budowaniu tożsamości regionalnej, za największy problem z zakresu ochrony i kształtowania dziedzictwa kulturowego uznano brak kompleksowych działań rewitalizacyjnych. Obszary Funkcjonalne W ramach charakterystyki ŁOM podkreślono, że przekształcenia strukturalne w Łodzi pozwolą w pełni wykorzystać historyczne dziedzictwo miasta, w tym do zmiany jego wizerunku. Podkreśla się unikatowość Parku Krajobrazowego Wzniesień Łódzkich, w tym dziedzictwo kulturowe wielu miejscowości na jego terenie. Obszary turystyczne dolin rzecznych: Pilicy, Warty i Bzury – podkreślono połączenie walorów przyrodniczych z walorami dziedzictwa kulturowego.
Ujęcie dziedzictwa w analizie SWOT	Gospodarka i rynek pracy Atuty (mocne strony) • znaczny potencjał sfery B+R w ramach włókiennictwa, • duży potencjał dla rozwoju wzornictwa i produkcji nowoczesnych tkanin, • walory przyrodniczo-kulturowe związane z dolinami rzek. Szansa • rosnące znaczenie wzornictwa w kraju i na świecie. Społeczeństwo i jakość życia Atuty • znaczny potencjał sektora kultury w Łodzi. Przestrzeń i powiązania funkcjonalno-przestrzenne Atuty • unikatowe, XIX-wieczne dziedzictwo poprzemysłowe, • cenne założenia urbanistyczne i ruralistyczne. Szansa • wzrost zainteresowania turystyką kulturową.

Strategia rozwoju województwa łódzkiego 2020

Ujęcie dziedzictwa w celach rozwoju

Cel operacyjny 4. Wysoki poziom kapitału społecznego i silne społeczeństwo obywatelskie (za istotny czynnik budowania tożsamości regionalnej, stanowiącej podstawy kapitału społecznego uznano poznanie dziedzictwa kulturowego).

Cel operacyjny 5. Wysoki standard i dostęp do usług publicznych

- kierunek działań 5.3. Rozwój usług i poprawa dostępu do sektora kultury, sportu, turystyki i rekreacji.

Łódzki Obszar Metropolitalny

Cel strategiczny: spójny, dynamiczny i konkurencyjny obszar rozwoju funkcji metropolitalnych, współtworzący krajowy system metropolii oraz wpisujący się w proces rozwoju bipolarnego układu metropolitalnego Łódź-Warszawa
Strategiczne kierunki działań:

- numer 1 – Wspieranie działalności związanych z rozwojem gospodarki kreatywnej, opartych na unikatowym potencjale wyższych uczelni artystycznych w zakresie sztuki i kultury, w tym przemysłu filmowego i muzycznego, mediów, wzornictwa i projektowania.
- numer 4 – Wzmacnianie istniejącej bazy instytucji kultury wyższej oraz wspieranie funkcji symbolicznych i wydarzeń kulturalnych o randze krajowej i międzynarodowej.
- numer 5 – Wspieranie przedsięwzięć rewitalizacyjnych w strefach śródmiejskich miast, szczególnie dziedzictwa poprzemysłowego.
- numer 6 – Wspieranie działań na rzecz budowania zintegrowanych produktów turystycznych opartych na walorach kulturowych i atrakcyjności środowiska przyrodniczego.
- numer 11 – Inicjowanie i wspieranie działań na rzecz rozwoju bipolarnego układu metropolitalnego Łódź-Warszawa oraz innych międzyregionalnych powiązań funkcjonalnych, szczególnie w zakresie rozwoju zaawansowanej gospodarki wiedzy i innowacji – klastrów (m.in. Klastr Zaawansowanych Technologii Włókienniczych, Klastr Przemysłów Kreatywnych).

Obszary turystyczne dolin rzecznych: Pilicy, Warty i Bzury

Cel strategiczny: obszary rozwoju turystyki konferencyjnej, sportowej i aktywnej, o znaczeniu ponadlokalnym, wykorzystujące endogeniczne potencjały środowiska przyrodniczego i dziedzictwa kulturowego.

Strategiczne kierunki działań:

- numer 5 – Wspieranie działań na rzecz budowania zintegrowanych produktów turystycznych opartych na walorach kulturowych i przyrodniczych, w tym geologicznych, oraz kultywowaniu tradycji.
- numer 10 – Wspieranie działań na rzecz rozwoju powiązań funkcjonalno-przestrzennych o wymiarze ponadregionalnym (Pasma kulturowo-turystyczne Pilicy, Pasma kulturowo-turystyczne Warty, Pasma kulturowo-turystyczne Bzury).

Źródło: Zestawienie własne na podstawie *Strategii rozwoju województwa łódzkiego 2020*.

Po drugie, w *Badaniu potencjałów i specjalizacji polskich regionów. Województwo łódzkie*, wśród potencjałów regionalnych woj. łódzkiego wyróżniono sferę przyrodniczo-kulturową, ale dokładna analiza wykazuje, że elementy odnoszące się do dziedzictwa odnaleźć można także w innych sferach (zob. tab. 5).

Potencjały regionalne woj. łódzkiego związane z dziedzictwem kulturowym

Sfera rozwoju uwzględniona w analizie SWOT	Potencjał regionalny	Charakterystyka potencjału
Spoleczna	Potencjał kultury wyższego rzędu	Występują liczne instytucje kultury wyższej np. Muzeum Sztuki, Muzeum Kinematografii, Centralne Muzeum Włókiennictwa. Ważne w skali kraju i różnorodne teatry np. Teatr Muzyczny, Teatr Wielki i Filharmonia Łódzka. Wyższe szkoły artystyczne o uznanej renomie: Akademia Muzyczna, Akademia Plastyczna, Państwowa Wyższa Szkoła Filmowa, Telewizyjna i Teatralna. Funkcjonujące na terenie zrewitalizowanej ciepłowni (EC-1) centrum kulturalno-edukacyjne.
Gospodarcza	Potencjał przemysłów tradycyjnych (przemysł włókienniczy, odzieżowy i meblarski)	Duży potencjał do rozwoju wzornictwa i produkcji nowoczesnych tkanin. Duża koncentracja MŚP w branży odzieżowej i meblarskiej.
	Potencjał przemysłów kreatywnych	Reaktywacja przemysłu filmowego i dynamiczny rozwój działalności medialnej. Wysoka dynamika przyrostu podmiotów działających w sektorze kreatywnym.
Instytucjonalna	Potencjał akademicki	Unikatowy potencjał wyższych uczelni artystycznych o znaczeniu krajowym i międzynarodowym. Unikatowe kierunki kształcenia związane np. z wzornictwem przemysłowym.
Przestrzenna	Wyspecjalizowane obszary funkcjonalne (w tym krajobrazowo-turystyczne)	Koncentracja unikalnych potencjałów rozwojowych (w tym krajobrazowych i związanych z dziedzictwem) w wyznaczonych obszarach funkcjonalnych.
Przyrodniczo-kulturowa	Walory przyrodniczo-krajobrazowe dolin rzecznych	W dolinach rzek (Pilicy, Warty, Bzury) zlokalizowane są liczne zabytki, pozostałości z pradziejowego osadnictwa, które tworzą pasma kulturowe. Występują w nich dogodne warunki do rozwoju turystyki i rekreacji.
	Dziedzictwo kulturowe	Obejmuje m.in. Manufakturę (centrum kulturalno-rozrywkowo-handlowe), miasto tkaczy w Zgierzu (park kulturowy) oraz XIX-wieczne dziedzictwo poprzemysłowe, które wpisuje się w ideę Europejskiego Szlaku Dziedzictwa Poprzemysłowego ERIH. Do potencjałów zaliczono także festiwale bazujące na wielokulturowej tradycji regionu np. Festiwal Czterech Kultur.
	Kultura ludowa	Przejawia się skansenami, pielęgnowanym folklorem (łowickim, opoczyńskim, sieradzkim). Podkreślono, że pielęgnowanie tradycji pozwala na budowanie tożsamości, a sztuka ludowa jest inspiracją dla współczesnych twórców i stanowi ważny czynnik promocyjny.

Źródło: Zestawienie własne na podstawie *Badanie potencjałów i specjalizacji polskich regionów. Województwo łódzkie*.

Po trzecie, w toku analiz eksperckich, wszystkie potencjały związane z dziedzictwem zostały uznane za potencjały uspione lub nietrwale utracone. Możliwe podejście do uaktywnienia wskazanych potencjałów regionalnych nakreślone zostało w trzech scenariuszach. Wskazują one na następujące, możliwe działania w obrębie potencjałów związanych z dziedzictwem:

- Scenariusz optymistyczny opiera się na założeniach, że w sferze kultury nastąpi szybki rozwój mediów opartych na technice cyfrowej, co przyczyni się do powstania w Łodzi klastra nowych mediów i odrodzenia łódzkiej szkoły filmowej. Ponadto Łódź stanie się też ośrodkiem turystyki opartej na wielokulturowości. Przemysły kreatywne będą miały znaczny udział w tworzeniu regionalnego PKB. Zostaną uruchomione potencjały uspione i nietrwale utracone, takie jak m.in.: Międzynarodowe Targi Łódzkie, branża mody i wzornictwo. Rewitalizacja prowadzona na szeroką skalę będzie realizowana na obszarach poprzemysłowych i zdegradowanych terenach mieszkaniowych w miastach, a zabytki architektoniczne będą poddawane renowacji.
- Scenariusz realistyczny zakłada, że przemysły kreatywne (przemysł filmowy i muzyczny, projektowanie i wzornictwo oraz media) staną się istotnym sektorem gospodarki. Ponadto kontynuowane będą procesy rewitalizacji, głównie zdegradowanych obszarów w miastach.
- Scenariusz pesymistyczny zakłada, że długotrwały kryzys gospodarczy spowoduje upadek części przedsiębiorstw, w tym z sektora włókienniczo-odzieżowego oraz kreatywnego.

Biorąc pod uwagę, że za najbardziej prawdopodobny uznaje się scenariusz realistyczny, to uaktywnienie (uruchomienie) potencjału rozwojowego związanego z dziedzictwem w perspektywie kilku najbliższych lat będzie trudne lub niemożliwe.

Po czwarte, wśród 16 sektorów analizowanych jako determinanty specjalizacji regionalnych jedynie 3 (tj. sektor przemysłu włókienniczego, przemysłów kreatywnych oraz meblarski) można uznać za związane z dziedzictwem kulturowym regionu łódzkiego. Wszystkie te 3 sektory zostały zaklasyfikowane jako determinanty z przewagą czynników regionalnych.

Po piąte, określając możliwości oddziaływania na specjalizację (przez aktywną politykę regionalną) wskazano obecne kluczowe sektory, specjalizacje inteligentne oraz startery gospodarcze. 3 sektory związane z dziedzictwem zostały zaliczone do starterów gospodarczych (przemysły kreatywne), obecnych kluczowych sektorów (przemysł włókienniczy) zaś przemysł meblarski, który zaliczany jest do przemysłów tradycyjnych na terenie woj. łódzkiego, został uznany za mało innowacyjny. Specjalizacje inteligentne wskazano zaś w sektorach nie odnoszących się bezpośrednio do dziedzictwa, tj. sektor farmaceutyczny, medyczny, kosmetyczny oraz sektor informatyki i telekomunikacji.

Po szóste, w *RSI LORIS2030* dla woj. łódzkiego sformułowano 6 inteligentnych specjalizacji:

- Nowoczesny przemysł włókienniczy i mody (w tym wzornictwo).
- Zaawansowane materiały budowlane.
- Medycyna, farmacja, kosmetyki.
- Energetyka (w tym Odnawialne źródła energii).
- Innowacyjne rolnictwo i przetwórstwo rolno-spożywcze.
- Informatyka i telekomunikacja.

Tylko jedna z tych specjalizacji odnosi się do dziedzictwa kulturowego regionu, tj. Nowoczesny przemysł włókienniczy i mody.

Konkludując, proces wyłaniania specjalizacji regionu łódzkiego należy podkreślić, że dziedzictwo kulturowe jest silnie zauważanym i podkreślanym potencjałem rozwojowym. Ponieważ jednak na skutek splotu wielu niekorzystnych czynników (głównie wizerunkowych, finansowych i organizacyjnych), potencjały związane z dziedzictwem zaliczane są do potencjałów uśpionych, to ich siła generowania efektów mnożnikowych nie jest w pełni wykorzystana w polityce rozwoju regionu. Jednocześnie należy zauważyć, że zidentyfikowane w woj. łódzkim sektory specjalizacji regionalnych związane z dziedzictwem, są tymi, dla których istnieje możliwość silnego oddziaływania na ich rozwój przez politykę regionalną.

Podsumowanie

Jak wynika z przeprowadzonej analizy, dziedzictwo jest jednym z istotnych endogenicznych czynników i potencjałów rozwoju regionów. Działania na rzecz wsparcia i wykorzystania tego potencjału dla określania specjalizacji regionu (w tym inteligentnych) realizowane są przede wszystkim przez uwzględnienie dziedzictwa w strategicznej polityce rozwoju oraz w strategiach inteligentnego rozwoju społeczno-gospodarczego.

Dziedzictwo nie zostało uznane za specjalizację inteligentną na poziomie kraju, a podejście poszczególnych regionów do tego czynnika, także jest zróżnicowane. Na przykład woj. kujawsko-pomorskie wskazało jako inteligentną specjalizację: dziedzictwo kulturowe, sztukę, przemysły kreatywne. Województwo pomorskie i wielkopolskie wskazały jako inteligentne specjalizacje przemysły kreatywne, które czerpią z dziedzictwa. W woj. łódzkim, małopolskim i mazowieckim dziedzictwo stanowi składową innych, pokrewnych specjalizacji inteligentnych (nowoczesnego przemysłu włókienniczego i mody, sektora kreatywnego multimedialnych oraz zaawansowanego systemu rozrywki).

Ponieważ dziedzictwo, w tym szczególnie sektor kultury zyskuje coraz większe znaczenie w rozwoju regionów i identyfikowaniu ich specjalizacji (także inteligentnych), to w najbliższych latach potrzebne jest podejmowanie działań operacyjnych, związanych z rewitalizacją i *budzeniem* uśpionych potencjałów dziedzictwa. Aby proces ten był skuteczny i efektywny, a dziedzictwo mogło być innowacyjnie (re)interpretowane i wykorzystywane w procesach rozwojowych, potrzebne jest współdziałanie

interesariuszy. Powstałe w ten sposób atrakcyjne przestrzenie (w tym miejskie) oraz sieci powiązań, dla których osnowę stanowić będzie dziedzictwo przyczynią się do budowania przewag konkurencyjnych regionu, także przez wzmocnienie tożsamości regionalnej i świadomości bogactwa (materialnego i niematerialnego) poprzednich pokoleń, z którego można twórczo i przedsiębiorczo czerpać.

Literatura

- Badanie potencjałów i specjalizacji polskich regionów. Województwo łódzkie*, BPPWŁ, Łódź wrzesień, 2013.
- Badanie potencjałów i specjalizacji województwa mazowieckiego*, MOT, MBPR, Warszawa, 2014.
- Batyk I. M., 2010, *Dziedzictwo kulturowe Warmii*. „Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich”, nr 2, PAN, o. w Krakowie, s. 35-43.
- Brdulak J., 2011, *Cechy rozwoju lokalnego*. [<http://www.praktycznateoria.pl/cechy-rozwoju-lokalnego>; data dostępu 02-26 2016].
- Churski P., 2008, *Czynniki rozwoju regionalnego i polityka regionalna w Polsce w okresie integracji z Unią Europejską*. Wyd. Naukowe UAM, Seria Geografia, nr 79, Poznań.
- Dziemianowicz W., Szlachta J., Peszat K., 2014, *Potencjały rozwoju i specjalizacje polskich województw*. GOEPROFIT, Warszawa.
- Europa 2020 – Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu*, Bruksela KOM (2010)2020, wersja ostateczna, 3.3.2010.
- Góral A., 2014, *Dziedzictwo kulturowe jako zasób wspólny. Rola współpracy między interesariuszami w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym*. „Zarządzanie w kulturze”, 15, z. 3. s. 277-286.
- Hausner J., 2008, *Zarządzanie publiczne*. Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa.
- Helpa-Liszkowska K., 2013, *Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju lokalnego*. *Studia Oeconomica Posnaniensia*, t. 1, nr 6 (255) s. 5-18.
- Idziak W., 2008, *Wymyślić wieś od nowa. Wioski tematyczne*, Wyd. „Alta Press”, Koszalin 2008.
- Klasik A., 2013, *Nowy ład strategiczny polityki rozwoju regionów. Podejście retro – i perspektywne*, [w:] *Polityka rozwoju regionów oparta na specjalizacjach inteligentnych*, K. Malik (red.). *Studia KPZK PAN*, t. CLV, Warszawa, s. 41-51.
- Kobyliński Z., 2011, *Czym jest, komu jest potrzebne i do kogo należy dziedzictwo kulturowe*. *Mazowsze Studia Regionalne*, nr 7, s. 21-47.
- Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego*, sporządzona w Paryżu 17 października 2003 r., Art. 2. [http://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Konwencja_o_ochronie_dz_niemater_2003.pdf, data dostępu 2016-02-17].

- Kosiedowski W., 2008, *Zarządzanie rozwojem regionalnym i lokalnym*, [w:] *Gospodarka regionalna i lokalna*, Z. Strzelecki (red.). Wyd. Naukowe PWN, Warszawa, s. 221-242.
- Kozioł A., Trelka M., Florjanowicz P., 2013, *Spoleczno-gospodarcze oddziaływanie dziedzictwa kulturowego. Raport z badań społecznych*. NID, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa.
- Krajowa lista niematerialnego dziedzictwa kulturowego, Wytyczne*, Narodowy Instytut Dziedzictwa, [http://niematerialne.nid.pl/Ochrona_dziedzictwa/Wytyczne/; data dostępu 2016-02-17].
- Malik K., 2011, *Ewaluacja polityki rozwoju regionu: metody, konteksty i wymiary rozwoju zrównoważonego*. Studia KPZK PAN, t. CXXXV, Warszawa.
- Malik K., Bedrunka K., 2015, *Efektywność strategiczna i alokacyjna polityki rozwoju regionu*, [w:] *Problemy rozwoju regionalnego i lokalnego*, M. Markowska, D. Głuszczyk, A. Sztan-do (red.). Prace Naukowe UE, nr 393, Wrocław 2015, s. 45-52.
- Murzyn-Kupisz M., 2010, *Barbarzyńca w ogrodzie? Dziedzictwo kulturowe widziane z perspektywy ekonomii*. „Zarządzanie Publiczne”, nr 3(13), s. 19-32.
- Nazarczuk J. M., 2013, *Potencjał rozwojowy a aktywność inwestycyjna województw i podregionów Polski*. Wyd. Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn.
- Słownik języka polskiego*, PWN, [<http://sjp.pwn.pl/slowniki/dziedzictwo.html>; dostęp: 2016-02-15].
- Sobczyk U., 2014, *Historia (Re)konstruowana. Edukacja historyczna w muzeum narracyjnym*. „Ogrody Nauk i Sztuk”, 2014 (4), Wrocław, s. 297-305.
- Strategia rozwoju województwa łódzkiego 2020*, BPPWŁ, Łódź, 2013.
- Węclawowicz G., 2005, *Analiza i identyfikacja międzyregionalnych uwarunkowań rozwoju w planowaniu strategicznym regionów*. Ekspertyza na zalecenie Departamentu Polityki Regionalnego w Ministerstwie Gospodarki i Pracy, Warszawa, [<http://biblioteka.mwi.pl>, dostęp: 2016-03-15].